

İslâm Tarih, Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi (IRCICA)

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ
ULUSLARARASI ÜÇÜNCÜ SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ

Bükreř, Romanya / 1-5 Kasım 2006

İstanbul 2011

BOSNA SANCAĞI TAHRİR DEFTERLERİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Hatice Oruç*

1463 yılında Osmanlı topraklarına katılan Bosna sancağı, düzenli denilebilecek aralıklarla tahrîre tabi tutulmuştur. Hatta Bosna toprakları ile ilgili ilk tahrîr, sancağın kuruluşu öncesine aittir ve Osmanlıların Bosna'da ilk daimî yerleşimlerinin kayıtlarını içermektedir. Bu çalışmada Bosna sancağının tahrîri üzerinde durulacak, tahrîr defterlerinin genel tanımına göre Bosna sancağı tahrîr defterleri değerlendirilecek ve defterlerde gözlenen bazı özelliklerin altı çizilecektir.¹

Bosna Sancağı Tahrîrleri

Bosna topraklarına ait ilk tahrîr kayıtları 1455 yılına aittir:² Üsküp uc beyi İsa Bey idaresinde bulunan toprakların tahrîrinde, kuruluşundan sonra Bosna sancağına dahil edilecek bölgeler de bulunmaktadır. Bosna 1463 yılında fethedilmiş ve hemen burada bir sancak organize edilmiştir.³ Ancak sancağa ait arşivde mevcut ilk tahrîr defteri, fetihden 5 yıl sonrasına ait 1468/69 tarihli bir icmâl defteridir.⁴

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

¹ Konuyla ilgili olarak Amina Kupusović'in "Tâpû Tahrîr Defters Relating to Bosnian" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. Bu çalışmada, kısaca Bosna sancağı tahrîr defterlerine, muhafaza edildikleri arşivlere değinilerek bu defterler üzerinde yapılan çalışmalar ile Bosna eyaleti sancaklarına ait defterlerin listesine yer verilmektedir. (Amina Kupusović, "Tâpû Tahrîr Defters Relating to Bosnian", *Ottoman Bosnia, A History in Peril*, ed. Markus Koller - Kemal H. Karpat, Madison 2004, s. 179-188.

² *MM.540*, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Bu defter, Hazim Şabanović tarafından Boşnakçaya tercümesi ve matbu harflere aktarılacak orijinali verilerek suretiyle yayınlanmıştır: Hazim Şabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Sumarni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1964.

³ Dursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-feth (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, c. V-VI, sayı 26-38) İstanbul 1330, 121.

⁴ *MC.076*, İstanbul Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları.

Bu defter Bosna'yı bütünüyle içeren muhafaza edilmiş en eski defter olmakla birlikte, acaba bu sancağın ilk tahrîri midir? Hazim Şabanoviç'in belirttiği gibi, Bosna'nın fethi ve kesin olarak Bosna'da Osmanlı idaresinin kurulmasını müteakip ve 1468/69 tarihli tahrîrden önce bir tahrîr yapılmıştır.⁵ Halil İnalçık da, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna" başlıklı çalışmasında 1468/69 tarihli icmâl defterinin mukaddemesine dayanarak bundan önce Bosna sancağının Ayas Bey tarafından tahrîr edildiğini belirtmektedir.⁶ Ayas Bey tahrîri ile ilgili olarak söz konusu 1468/69 tarihli icmâl defterinin içerisinde de bazı kayıtlar bulunmaktadır. Mesela Brod ve Bobovac nahiyelerinin bazı köylerinde buradaki hâne ve hâsıl sayıları Ayas Bey defteri ile karşılaştırılmaktadır. Bu konuda güvenilir bir delil de Saraybosna kadısının 1469 tarihli bir hüccetinde bulunmaktadır, bu hüccette bir anlaşmazlığın çözümü için ne yazık ki, bugün mevcut olmayan defter ispat kaynağı olarak kullanılmıştır.⁷

Bosna sancağı Osmanlı Devleti'nin batıya doğru genişleme faaliyetlerinde bir uc bölgesi niteliğindedir ve bu özelliğinden dolayı sınırları sürekli değişim içindedir. Yeni fetihler sonucu ele geçirilen topraklar öncelikle Bosna sancağına dâhil edilmiş; daha sonra bu topraklardan Hersek, Klis gibi yeni sancaklar oluşturulmuştur. Topraklarındaki bu sürekli değişim, yeni idarî organizasyonlar, yeni gelir kaynaklarının ilavesi vs. gibi sebeplerle Bosna hemen hemen her 10 yılda bir tahrîr edilmiştir. Defterleri bugüne kadar muhafaza edilmiş tahrîrler 1468/69, 1485, 1489, 1516, 1528/30, 1540/42, 1550, 1565 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir.⁸ Bunlardan başka 16. yüzyıldan muhafaza edilmiş bir defter parçası daha bulunmaktadır.⁹ Bu tahrîr defteri 1565 ile 1589 tarihleri arasında düzenlenmiştir.

Sancağın son tahrîri, 17. yüzyılın başlarına işaret etmektedir: 1604 yılına ait üç mufassal tahrîr defteri bulunmaktadır.¹⁰ 1623 tarihli bir tahrîr defteri daha vardır ki Bosnalı tarihçi Ahmed S. Aliçiç bu defterin 1604 tarihli defterin bir versiy-

⁵ Hazim Şabanoviç, «Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine», *Kanuni i Kanun-name*, Sarajevo 1957, s. 20

⁶ Halil İnalçık, «Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna», *Fatih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar*, TTK Yayınları, 3. baskı, Ankara 1995, s. 153.

⁷ Hazim Şabanoviç, "Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine", s. 20

⁸ *MM.076; TT.18; TT.24; TT.56; TT.157; MM.540; TT.211; TT.212; TT.201; TT.983; TT.432; TT.1072; TT.411; TT.379; TT.435; MM.625; TT.1071*, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

⁹ *TT.1014*, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

¹⁰ *TT.477; TT.478; TT.479.*

yonu olduğunu ve 1604 tarihli defterin ise sancağın son tahrîr defteri olduğunu belirtmektedir:

Bu Bosna sancağının bugüne kadar bilinen son tapu defteridir. ... Bosna sancağının Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivlerinde 1623 yılından geldiği söylenen bir mufassal defteri daha bulunmaktadır. Biz bu defterin, bu yıla ait olmadığını, 1604 tarihli sözkonusu defterin tam olmayan bir versiyonu olduğunu tespit ettik. Burada 1604-1623 yılları arasında tutulmuş olan bir derdest defteri söz konusu olabilir, ancak mevcut farklılıkları tespit etmek için detaylı bir analiz gerekmektedir.¹¹

Yukarıda zikrettiklerimiz, defterleri günümüze ulaşmış olan tahrîrlerdir ve sancak olması itibarıyla on ayrı tarihte yapılmış tahrîre işaret etmektedirler; Bosna toprakları ile alakalı fetih öncesi 1455 tarihli tahrîri de saydığımızda bu sayı on bire çıkmaktadır. Bunun dışında, defterleri günümüze ulaşmamakla birlikte başka tahrîrlerin yapılmış olduğuna dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, bu tahrîrlerden birisi 1463'te sancağın kurulmasından sonra yapılmış olmalıdır. Tarihsel sıralamada bunu 1468/69 tarihli tahrîr izlemektedir. Arşivde saklı defterler arasında 1468/69'dan sonra 1485 tarihli tahrîr gelmektedir. Ancak bizzat 1485 tarihli defter kayıtları bize 1468/69 ile 1485 arasında bir tahrîrin daha yapılmış olduğunu haber vermektedir. Bu tahrîrin 1475-1478 tarihleri arasında, tüm Balkanlarda genel bir tahrîr yapıldığı¹² sırada yapılmış olması ihtimali büyüktür. Bu genel tahrîrdən günümüze ulaşan tek tahrîr defteri 1477 tarihli Hersek sancağı tahrîr defteridir.¹³ Hersek tahrîri, Vildan adıyla bilinen Mevlana Muhyiddin idaresinde gerçekleştirilmiştir. 1485 tarihli Bosna sancağı icmâl tahrîr defterindeki (TT.18) iki kayıta "Mevlana Vildan il yazdığı vakit" ve 1489 tarihli mufassal tahrîr defterinde (TT.24) "Mevlana Vildan Bosna Sancağın yazdukda" ya da "Mevlana Vildan il yazıcak" ifadeleriyle

¹¹ Ahmed Aličić, *Uvod uz knjigu: Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Bošnjački institut Zürich-odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, sv. I/1, hazırlayan Adem Hančić (Giriş, Ahmed S. Aličić tarafından kaleme alınmıştır), Sarajevo 2000, s. III- XXIII.

¹² Hazim Šabanović, *Турски извори за историју београда, Књ. I. Св. I., Катастарски попис Београда и околине 1476-1566*, Београд 1964, s. XII; aynı yazar, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, s. XXIX; Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1477.*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985, s. I.

¹³ Hersek sancağının bu defteri Ahmed S. Aličić tarafından yayınlanmıştır: *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1477.*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.

Mevlana Vildan'ın yaptığı Bosna sancağı tahrîrine gönderme yapılmaktadır.¹⁴ Bundan hareketle, defterleri bugün mevcut olmamakla beraber, Bosna sancağının 1477'de tahrîr edildiği kesinlik kazanmaktadır.

Yukarıda adı geçen tahrîrlerden birinde, Osmanlı tahrîr sisteminin uygulanmasına dair önemli bir husus dikkati çekmektedir. Bilindiği üzere bazen girişilmiş bulunan tahrîrlerle ilgili noksan ve şikayetler yüzünden yeni bir tahrîr yapılmakta idi.¹⁵ Bosna sancağının 1485 tarihli tahrîrinde bu durum açık bir surette görülmektedir: bu tahrîr kısa bir süre sonra tekrarlanmıştır. Yeni tahrîrin tarihi 1489'dur ve tahrîrin yapılma sebebi defterin (TT.24) başında, bir önceki defterin yani 1485 tarihli defterin eksik yazılması olarak kaydedilmiştir.

Bosna Sancağı Tahrîr Defterlerinin Özellikleri

Bosna sancağı tahrîr defterleri ile ilgili bir tanımlama getirebilmek için öncelikle tahrîrin ve tahrîr defterlerinin genel tanımına kısaca değinmek gerekmektedir. Osmanlı idaresine geçen bir bölge, bu bölgede Osmanlı timâr sisteminin uygulanması ve merkezî kontrolün sağlanması amacıyla tahrîre tabi tutulmakta idi.¹⁶ Vilayet tahrîri tüm gelir kaynaklarının yerinde tespiti ile *tahrîr defterleri* veya *defter-i hakanî* adı verilen defterlere kaydedilmesi anlamına gelmekte idi.¹⁷ Tahrîr vasıtasıyla tespit edilen sancak gelirleri askerî sınıf mensuplarına tahsis edilirdi. Yapılan ilk tahrîrleri, devlet gelirlerinde ve bunları tasarruf edenlerin, toprağın ve reâyanın statüsü ya da eski ve yeni muafiyetler gibi konularda zaman içinde meydana gelen değişiklikleri teftiş ve tespit etme mahiyetinde yeni tahrîrler takip ederdi.¹⁸ Tahrîr bir bölgeye mahsus, kısmî olabildiği gibi bütün memleketi kapsayan umûmî tahrîrler de yapılmaktaydı.¹⁹

¹⁴ 1518 yılında Mevlana Vildan demekle meşhur Mevlana Muhyiddin isimli bir il yazıcısının Karaman Eyaletinde tahrîr yaptığını görmekteyiz. (Bkz. Osman Gümüüşcü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK Yay., Ankara 2001, s.9.) Bosna ve Hersek sancaklarını 1477'de, Karaman eyâletini 1518'de tahrîr eden il yazıcısı adı ve lakabıyla aynı kişidir. Bu il yazıcısı ünlü Ankara kadısı Mevlana Vildan olmalıdır.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 180

¹⁶ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s.108.

¹⁷ Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Metodları", *Söğütten İstanbul'a*, çev. Oktay Özel, Ankara 2000, s. 449-450; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.175.

¹⁸ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yay., 2. baskı, Ankara 1987, XVIII; *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 180

¹⁹ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s.XVIII.

Tahrîr defterleri içeriklerine göre *defter-i mufassal*, *defter-i icmâl* veya *mücmel*, *evkâf defterleri* olmak üzere üç seriden oluşmaktadırlar.

Burada hemen belirtmelidir ki, Bosna sancağının münferit evkâf defterleri bulunmamaktadır. Evkâf ile ilgili kayıtlar bazı mufassal ve icmâl defterlerinin sonuna ilave edilmiştir. Dolayısıyla burada mufassal ve icmâl defterleri konu edilecektir. Öncelikle, tahrîr defterlerinde, gerek mufassal gerekse icmâl defterlerde, sancağın idarî dağılımı kadılık, nahiye, şehir, kasaba, varoş, pazar, karye, mahalle şeklinde kaydedilmektedir.

Mufassal defterlerde her bir yerleşim birimindeki vergi yükümlüleri, adları ve baba adları ile kaydedilmekte, tasarruf ettikleri arazinin statüsü tespit edilerek çift, baştına, çiftlik şeklinde belirtilmektedir. Daha sonra, ilgili yerleşim birimindeki halkın devlete, diğer bir ifade ile devlet adına dirlik mutasarrıflarına ödemekle yükümlü oldukları vergiler (cizye ve avarız vergileri hariç²⁰) tek tek kaydedilmektedir. İcmâl defterleri söz konusu gelirlerin hâs, zeâmet veya timâr şeklinde askerî sınıfa dağılımını içermektedir. Bu defterlerin en önemli unsurları gelir ve geliri tasarruf eden dirlik sahibidir. Defterde, ilk olarak dirlik sahibinin adı yer almakta, daha sonra bu dirlik sahibinin tasarrufunda bulunan yerleşim birimleri –hane sayısıyla veya bu sayı olmaksızın²¹- ve nihayet her bir yerleşim birimindeki gelir miktarı yazılmaktadır. Bu tür defterlerde her bir dirliğin nihayetinde, bu dirlik içinde yer alan yerleşim birimlerinin sayısı ve bunların toplam yekûnu da kaydedilebilmektedir.

Mufassal ve icmâl tahrîr defterleri için yukarıda bahsettiklerimiz genel kabul gören özelliklerdir. Bosna sancağı tahrîr defterlerinde de elbette aynı özellikler mevcuttur, ancak bu defterler düzenlenme tarzları üzere, bilindik genel tanımın dışına çıkmaktadırlar ve tahrîr defterleri için bizi yeni bir tanımlamaya sevk etmektedirler. Bosna sancağı mufassal ve icmâl defterleri arasındaki farkı, yukarıdaki tanımlamalara uygun olarak ilkinde devlet gelirlerinin ve ikincisinde ise bu gelirlerin dirlik olarak dağılımının yer alması şeklinde tanımlamak mümkün değildir. Her iki defter de timâr kayıtlarını içermektedir. İki defter türü arasında fark bilgilerin detaylı olup olmamasıyla ilgilidir.

²⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Metodları", 451-452.

²¹ Hane sayısı belirtilemeksizin sadece yekûnun kaydedildiği icmâl defterleri için Halil İnalçık, "icmâlin icmâli" ifadesini kullanmaktadır. (Bkz. *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s. XXII, dipnot 106).

Halil İnalçık *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*'de tutuluş tarzına göre, mufassal ve icmâlden başka üçüncü tip bir tahrîr defterinden bahsetmektedir: "*Fatih devrine ait defterler arasında icmal ve mufassal defterlerinin hususiyetlerini cem eden üçüncü bir defter tipi daha vardır. Bunlarda, icmalde olduğu gibi timar sahiplerine göre bir sıra takip olunuyorsa da, mufassalda görüldüğü gibi her köyde veya kasabada reaya ayrı ayrı isimleriyle ve vergiler müfredatıyla kaydedilmektedir*".²²

Bosna mufassal defterleri İnalçık'ın üçüncü tip olarak nitelendirdiği tahrîr defterleri içine girmektedir. Acaba bu tarz defterler sadece Bosna sancağına mı mahsustur? İmparatorluğun diğer bölgeleri ile kıyaslandığında nasıl bir sonuç ortaya çıkmaktadır? Biz tahrîr defterleri ile ilgili genel geçerliliği olan tanımlamaların daha çok Anadolu tahrîr defterleri ile ilgili olduğunu ve bugüne kadar bu defterler ile ilgili çalışmaların daha çok Anadolu üzerinde yoğunlaşmış olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Balkanlarda çeşitli bölgelerin mevcut tahrîr defterlerini incelediğimizde bunların Bosna sancağındakiler ile benzer karakterde olduklarını tespit edebiliyoruz. Mesela, 1454/55 tarihli Tırhala sancağı mufassal tahrîr defteri²³, yine 1455 tarihli Vilk vilayeti mufassal tahrîr defteri²⁴, 1477 tarihli Hersek sancağı mufassal tahrîr defteri²⁵ bu şekilde timâr kayıtları da dahil edilerek düzenlenmiş defterlerdir. 1550 tarihli Klis sancağı mufassal tahrîr defteri²⁶, 1570 tarihli Köstendil sancağı tahrîr defteri²⁷ de aynı özellikleri göstermektedir. Makedonya bölgesinde bu özelliği haiz başka tahrîr defterleri de bulunmaktadır.²⁸

²² Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s. XXII, dipnot 106.

²³ Melek Delilbaşı-Muzaffer Arıkan, *Hicrî 859 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, TTK Yay., Ankara 2001.

²⁴ Hamid Hadžibegić, Adem Handžić, Ešref Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo 1972.

²⁵ Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1477.*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.

²⁶ Klis sancağı mufassal tahrîr defteri: *TT 284 -İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi*.

²⁷ Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde 85, 88, 89 ve 90 numaralar ile muhafaza edilen 1570 tarihli Köstendil sancağı tahrîr defterleri Üsküp'te yayınlanmıştır: *Турски Документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер за Кустендилскиот санџак од 1570 година*, том V, книга I, скопје 1983 (829 sayfa); книга II, скопје 1980 (615 sayfa); книга III, скопје 1982 (682 sayfa); книга IV, скопје 1985 (587 sayfa); книга V, скопје 1995 (398 sayfa).

²⁸ Makedonya'ya ait mufassal tahrîr defterleri: *MM 12; TT 4; TT 16M; TT 149; TT 232- İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi*.

Nicoara Beldiceanu, *XV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timâr* adlı çalışmasının ana kaynakları olarak tahrîr defterlerini tanıtırken, mufassal ve icmâl tahrîr defterlerinin her ikisinden de timâr dağılımını içeren defterler olarak bahsetmektedir. Ona göre, mufassal tahrîr defterleri ve icmâl tahrîr defterleri arasındaki fark icmâlde a) vergi yükümlüsü nüfusun isimlerinin kaydedilmemiş olması b) timârlı sipahilerin gelir kaynaklarının tek tek yazılmayıp sadece toplam yekûn olarak belirtilmiş olmasındadır.²⁹ Beldiceanu'nun bu konudaki düşünceleri, ancak Balkanlara ait tahrîr defterleri için geçerli olabilir.

Nitekim, Balkanlarda mufassal tahrîr defterleri, Anadolu'daki bölgeler için düzenlenen, idarî birliklerin esas alındığı mufassal tahrîr defterlerinden farklı olarak, timâr dağılımını da içine almaktadır. Her yerleşim birimi şehir, kasaba, köy, mezraa, çiftlik vs. vergi yükümlüsü nüfusuyla tek tek kaydedilmiş, vergiye tâbi ürün ve vergi miktarları tespit edilmiştir. Anadolu defterleriyle karşılaştırdığımızda icmâl-mufassal karışımı üçüncü bir defter türü gibi görünmekte ve algılanmaktadır. Oysa bu defterler bize göre Anadolu'da alışlagelmiş mufassal tahrîr defteri modelinden farklı olarak Balkanlara mahsus mufassal tahrîr defterleridir. Bu durumda üçüncü tip bir tahrîr defterinin varlığı değil, icmâl tahrîr defteri ve iki ayrı şekilde tutulan mufassal tahrîr defteri olduğu, diğer bir deyişle Osmanlı tahrîr sisteminde mufassal tahrîr defterlerin tutuluş tarzlarının Anadolu'ya ve Balkanlara göre farklılık gösterdiği sonucuna varabiliriz.

Hazim Şabanoviç, Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında tahrîr sisteminde değişikliğe gidildiğini ve 1520'den sonra tutulan mufassal tahrîr defterlerinde artık timâr dağılımına yer verilmediğini belirtmektedir; timâr dağılımı bu tarihten itibaren sadece icmâl tahrîr defterlerinin konusudur.³⁰ Aynı tarihçi bu tarihten itibaren Semendire, Sirem ve Pojega gibi sancakların mufassal tahrîr defterlerinin yeni usûle göre timâr dağılımları hariç bırakılarak düzenledikleri halde Bosna, Hersek, Zvornik ve Klis sancaklarının eski usulde timâr dağılımları da dahil edilerek tutulmaya devam edildiklerini yazmaktadır. Tespitlerimize göre, Bosna sancağında bu uygulama 1565'lere kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Bosna sancağı mufassal tahrîr defterleri de, timâr dağılımı yerine yerleşim

²⁹ Nicoara Beldiceanu, *XV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timâr*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 4-5.

³⁰ Bkz. Şabanoviç, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Sumarni katastarski popis iz 1455. godine*, s. XLIV.

birimlerinin esas alındığı mufassal tahrîr defterleri tarzında, yani Anadolu defterleri için geçerli olan defter tarzında tutulmuştur.

Bosna sancağı tahrîr defterlerinin önemli bir özelliği de, sancağın mufassal tahrîr defterlerinin 16. yüzyıl için bir sınıflamaya tâbi tutulmuş olmasıdır. 15. yüzyıldan muhafaza edilmiş olan tek mufassal tahrîr defterinde [TT.24 (1489)] padişah hasları, mirliva hasları, zeâmetler, sipahi timârları ve kale mustahfızânı timârları aynı defterde kaydedilmişlerdir. 16. yüzyıldan bugüne ulaşan, 1528/30 tarihli ilk mufassal tahrîr defterinde (TT.157) ise kale mustahfızânına yer verilmemiş ve bunlar için ayrı bir defter tutulmuştur. Maalesef bu mufassal kale mustahfızânı defteri bugün mevcut olmayıp sadece icmâli muhafaza edilmiştir (MM.540). Bundan sonra gelen 1540/1542 tarihli tahrîr ise muhtemelen 3 ayrı bölümde düzenlenmiştir. TT.211 numaralı ilk defter sadece sultan ve mirliva hasları ile zeâmetleri ihtiva etmekte ve sonunda Bosna sancağı evkâfı yer almaktadır. Aynı tarihli TT.212 numaralı defter, kale mustahfızânı timârlarını içermektedir. Bugün mevcut olmayan, has-zeâmet defteri ile kale mustahfızânı timârları defterinin ortasında olması gereken kısım ise timârlı sipahileri içine almaktadır. Söz konusu mufassalın günümüze ulaşan icmâli (TT.201) bu ifade-mizi doğrulamaktadır: İcmâlde TT.211 ve TT.212'nin kayıtlarını takip etmek mümkündür, icmâl ayrıca söz konusu bu mufassal defterlerde eksik olan sipahi timârlarının kayıtlarını da içermektedir. Mufassal tahrîr defterleri bu şekilde üç kısımda işlem görürken icmâl bunların tamamını bir arada toplamaktadır. Mufassal defterlerin bu tür bir tasnife tâbi tutulmasının sebebi, sancağın büyüklüğü dolayısıyla da defterlerin hacminin büyüklüğü olsa gerektir.

Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi, Bosna sancağı vakıfları müstakil defterler olarak kaydedilmeyip mufassal veya icmâl defterlerin sonuna eklenmektedir. Bu şekilde vakıf kayıtlarını içeren dört defter bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1528/30 tarihli icmâl defteridir. 1540/42, 1565 ve 1604 tarihli defterlerde de Bosna sancağı evkâfı kayıtları bulunmaktadır³¹. 1516, 1528/30, 1540/42 ve 1565 tarihli tahrîr defterlerinde ise sancağın kanûnnâmesi yer almaktadır.

Bosna sancağı defterlerindeki ortak bir özellik tüm defterlerde, defter tutma bilgisine vakıf bölge dilini bilen bir katibin yani yerel halktan birinin görev yapmış olmasıdır.³² Katibin zaman zaman Türkçe cümleler arasına serpiştirdiği yerel

³¹ TT.211; MM.625; TT.477

³² Tahrîr işi için defter düzenleme bilgisine sahip ve aynı zamanda tahrîri yapılan bölgenin mahallî dilini bilen katiplerin seçilmesi ile ilgili olarak ayrıca bkz. İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Def-*

dilden bazı kelimeler, yer isimlerinin Osmanlıca harflere uyarlanarak büyük bir maharetle kaydedilmesi vs. bunun açık delilleridir. Defterlerden birkaç örnek durumun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır: «Çiftlik-i Alagöz veled-i Hızır ve Mehmed bin İsmail, tâbi-i Visoko, Toplica nâm karyede balta ile *krçevina* ettükleri yerlerdir». “Krçevina”nın Türkçe anlamı “temizlenmiş, açılmış toprak; baltalıktır”. Yine “Kendi baltalarıyla *krç* ettikleri yerlerdir” derken temizlemek, baltayla keserek toprak açmak anlamındaki *krčiti/krçiti* fiili Türkçeleştirilmiş “krç etmek” şeklinde kullanılmıştır. Selişte, desetak, prešlac, došlac, prebyeg, kovaç gibi kelimeler defterlerde kayıtlı arazi ve halkın statüsünü- mesleğini; grah, helyda gibi kelimeler ise orada yetiştirilen ürünleri gösterir yerel dile ait kelime ve terimlerdir. Bu tür örnekleri artırmak mümkündür ve bu durum Bosna sancağının tüm defterleri için geçerlidir.

İki dil arasındaki farklar göz önüne alındığında katiplerin yer isimlerini kaydetmedeki başarısı ise kesinlikle göz ardı edilemez. Mesela Boşnak alfabetinde Türkçedeki «ç» harfini karşılayan biri ince ve biri daha kalın olan iki harf bulunmaktadır: «č» ve «ć».33 Katip bu iki harf için Osmanlıca'dan iki ayrı harfi kullanmaktadır: «č» için «چ» ve «ć» için «ك» harfi. Defterlerde Olovo nahiyesine tâbi olan ve bugün de Olovo'nun güneybatısında mevcudiyetini sürdüren Bakići (Bakiçi) karyesinin ismini buna örnek olarak verebiliriz: باقیکی / باقیک . Bugün Saraybosna'da Tarçin beldesinin güneyinde bulunan Korča köyünün defterlere yansıyan yazılı formu ise yine bu isimde ki “ç” harfini ayırt edecek şekildedir: قورچه Korča (Korça). Aynı durum Türkçedeki “c” sessizi için de geçerlidir. Boşnakçada bu harfi karşılayan yine farklı formda iki sessiz bulunmaktadır: «dž» ve «đ»34. Arasında anlamına gelen “mecu” «đ» ile yazılır: “među” ve bu harf defterlerde, yer isimlerinin yazımında «ك» olarak belirmektedir. Mesela, pek çok na-

ter-i Sancak-ı Arvanid, s. XVII-XIX; Cvetkova, B. «Early Ottoman *Tahrir* defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans», *Archivum Ottomanicum*, 8 (1983), Wiesbaden, s.145.

33 «č» ve «ć» sesleri bizde “ç” sesini karşılamasına rağmen gerçekte farklı iki fonemi temsil etmektedirler, dolayısıyla bu harflerden birinin kullanıldığı benzer kelimelerin farklı anlamları bulunmaktadır. Mesela aynı gibi görünen «čelo» baş anlamına gelirken «ćelo» saç olmayan, kel kişi anlamındadır. «skućiti se» kendi içine çekilmek; «skućiti se» ev sahibi olmak, düzenli bir hayata sahip olmak demektir. Bkz. Dževad Jahić, Senahid Halilović, Ismail Palić, *Gramatika Bosanskog Jezika*, Zenica 2000, s. 99.

34 “č” ve “ć” için geçerli olan durum “dž” ve “đ” sessizleri için de geçerlidir. Mesela: “džak (cak)” çuval; “đak (cak)” ilkokul öğrencisi anlamına gelmektedir. Bkz. Dževad Jahić, Senahid Halilović, Ismail Palić, *Gramatika Bosanskog Jezika*, s. 108.

hiyede yer ismi olarak karşımıza çıkan Mecuriče (Mecuriçe)'nin Osmanlıca harflerle yazımı مکوریچه şeklindedir. Bosna dilinin grameri ile ilgili olarak, bazı yer isimlerinde «د» ve «ی» harflerinin yan yana kullanımı da bizi «đ» harfi okumaya sevk edebilir.³⁵ Boşnakçada mevcut bir harfin Türkçede karşılığı bulunmamaktadır. Bu sebeple günümüzde dahi içinde bu harfin bulunduğu kelimelerin telaffuzu ya da anlaşılmasında bazı problemler yaşanmaktadır. Boşnakçada “c” formatında yazılan bu sesi Türkçeye çevirmeye çalıştığımızda “ts”ya yakın bir ses çıkmaktadır. Bazen bu “ç” şeklinde de algılanmaktadır. Bosna sancağı tahrîr defterlerinde bu ses «ج» ve bazen «چ» ile ifade edilmektedir: ونچاج / ونچاچ - Vinčac (Vinçats); راقویچه Rakovica (Rakovitsa) gibi. Tüm bu harfler arasındaki ses farkını anlayabilmesi ve yazıya dönüştürebilmesi için katibin her iki dili de iyi bilmesi gerekir.

Bosna tahrîr defterlerinin hem mufassal ve hem icmâlinde timâr dağılımına yer veriliyor olma özelliği askerî sınıf hakkında eşsiz bilgiler sunarken idarî birimleri bir bütün içinde bulmayı imkansız kılmaktadır. Elbette bu defterlerde bir idarî birim bütünlüğü gözetilmeye çalışılmıştır. Mesela, önce bir nahiyeye başlığı atılmakta, ardından gelirleri bu nahiyeden elde edilen timârlar kaydedilmektedir, ancak bir timâr dahilinde farklı nahiyelerden de gelir kaynakları, yani köyler, mezralar, çiftlikler vs. bulunmaktadır. Böylece, bir nahiyenin yerleşim birimleri tüm deftere yayılmaktadır. Dolayısıyla, bir idarî birimi tüm yerleşimleriyle tasvir etmek için aynı tarihli defterlerin tamamının dikkatle gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Bosna sancağı tahrîr defterlerinin bu özelliklerini bilmeyen bir araştırmacının bu defterler üzerinde yapacağı tahlil ve değerlendirmelerde yanlış sonuçlara ulaşacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Nitekim, son günlerde Bosna ile ilgili bir kitap yayınlanmıştır. Kitabın tam başlığı 15. ve 16. Yüzyıllarda Bir Osmanlı Livası Bosna'dır.³⁶ İsmi itibarıyla ilgi çekici bir kitaptır, konuya yabancı olan birisini, niteliği açısından da belki ikna edebilir. Ancak yazarın hemen Giriş'teki birkaç cümlesi kitap hakkında bir fikir edinmek için yeterlidir:

Bosna livası için 15. ve 16. yüzyıllarda tertip edilen üç adet mufassal tahrir defteri bulunmaktadır. Çalışmada Bosna livasının ekonomik ve sosyal tarihini aydın-

³⁵ “j (y)” harfinin bazı harflerle beraber kullanımında meydana gelen ses değişimi için bkz. Dževad Jahić, Senahid Halilović, Ismail Palić, *Gramatika Bosanskog Jezika*, s.151-152.

³⁶ Mehmet Emin Yardımcı, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

latmak amacıyla bu defterler tahlil edilmiştir. Bölgenin idarî taksimatının sık sık değişmesinden dolayı, defterlerin mukayeseli çalışılmasının imkânı bulunmamaktadır. Özellikle 1489 ve 1530 tarihli defterlerde nahiye ve köy isimleri oldukça farklılaşmıştır. Bu nedenle, defterler ayrı ayrı incelenerek 15. ve 16. yüzyıllarda bölgenin idari ve iktisadi durumu aydınlatılmaya çalışılmıştır. 15. yüzyılda 1489 tarihinde tertip edilen mufassal tahrîr defterinden sonra 16. yüzyılda 1530 tarihinde ikinci, 1542 tarihinde ise üçüncü mufassal tahrir defteri yazılmıştır.³⁷

Buradaki ifadeler, yazarın kaynaklarını iyi tahlil etmediğini düşündürmektedir. Bosna sancağı onun söylediği üzere sadece üç defa tahrîr edilmemiştir. Daha evvel izah ettiğimiz üzere, sadece 15. ve 16. yüzyıllar için mevcut tahrîr defterlerini tarihsel olarak sıraladığımızda on ayrı tarihli tahrîr defterlerinin varlığını tespit etmek mümkündür. Ayrıca, her bir tarihten gelen tahrîr defterleri arşivlerde birkaç cilt halinde bulunmaktadır. Dolayısıyla yazarın 1542 için aldığı tek bir cilt tahrîr defteri ile sancağın sosyal ve ekonomik yapısı üzere konuşulması, hele rakamsal değerler söz konusu ise hiç doğru olmasa gerektir. Yazarın, iki farklı tarihten idarî yapının mukayese edilemiyor olduğunu söylemesi de işte tam da bu sebeple ilgilidir, buna defterlerdeki yazıların yukarıda sözü edilen dilsel özelliklerin değerlendirilememesi ve iyi okunamaması unsurunu da eklemek gerekir.

Kısaca özetlemek gerekirse, Bosna sancağı mufassal tahrîr defterlerinin karakteri üzere, yani mufassal ve icmâl defterlerin her ikisinin de timâr dağılımını içermesi, herhangi bir idarî birimin yerleşimlerinin çeşitli timârlar (haslar, zeâmetler, sipahi timârları, kale mustahfızân timârları) içinde tüm deftere şamil olması ve defterin üç cilt halinde (haslar ve zeâmetler defteri, sipahi timârları defteri, kale mustahfızân timârları defteri) bulunması, bu defterler esas olarak araştırma yapacakların azamî dikkatini ve mesaisini gerektirmektedir. Bir idarî birimi tüm yerleşimleri ile tasvir edebilmek için aynı tarihli tüm ciltler gözden geçirilmelidir. Öncelikle arşivlerde farklı numaralar altında muhafaza edilen, büyük çoğunluğu tarihsiz olan defterlerin tarihlendirilmesi ve aynı tarihten gelen defterlerin tespit ve bir araya getirilmesi gereklidir.³⁸

³⁷ M. E. Yardımcı, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna*, s. 15.

³⁸ "Tahrîr Defters on the Bosnian Sanjak" (2007'de *Archivum Ottomanicum*'da basılacak) başlıklı çalışmamızda Bosna sancağı tahrîr defterleri ayrı ayrı ele alınmış ve tarihlendirmeleri yapılmıştır.

Bosna sancağı tahrir defterlerinin iyi tahlil edilmesi, özelliklerinin iyi tanınması ve tutulma tarihlerinin doğru belirlenmesi, bu coğrafi saha ile ilgili yapılacak sosyal, iktisadi, demografik, dilsel vs. araştırmaların sonuçlarını büyük ölçüde etkileyecektir.